

Struktura wydatków na wino von Asta przedstawiała się następująco: 80 proc. na produkty krajowe, 20 proc. na wino z importu. Jednak udział wina importowanego w wolumenie spożytego wina była zapewne mniejszy, może około 10 proc. Import do Prus około 1000 hl wina rocznie nie wydaje się nieprawdopodobny.

Kilka uwag szczegółowych: uprawa winorośli w Polsce średniowiecznej była omawiana nie tylko przez Marię Kwapieniową (s. 82–83 przyp. 337), lecz także przez Zbigniewa Morawskiego (*Rozwój i upadek winiarstwa w Polsce (XII–XVI wiek)*, KHKM 26, 1978, 1, s. 57–76). Nomenklatura Cesarstwo Niemieckie (s. 82) odnośnie do średniowiecza jest błędna. Zapis „Item 1 mr et 3 sol.” (s. 75) nie oznacza: „niecałą jedną grzywnę”; z kolei zapis: „4 m. an 2 scot” (s. 77) nie oznacza: 4 grzywny i 2 skojce. W załącznikach zawierających ceny/koszty zakupu wina należało sprowadzić te wielkości do wspólnego mianownika (np. w fenigach). W załączniku 4 rzuca się w oczy błędna niekiedy identyfikacja miejscowości, np. Nidenburg jako Pszczółki (zamiast Nidzica), Holland jako Elbląg (zamiast Pasłęk), Brandenburg jako Brandenburgia (zamiast Pokarmin). Razi niestaranna polszczyzna oraz brak porządnej korekty tekstu.

Można odnieść wrażenie, że Maciej Badowicz opublikował swoją książkę przedwcześnie. Zabrakło czasu na bardziej wnikliwą analizę materiału źródłowego. Warto pomyśleć o drugim wydaniu tej pracy, poprawionym, uzupełnionym i rozszerzonym.

Marian Dygo
(Warszawa–Pułtusk)

Robert Frost, *The Oxford History of Poland-Lithuania*, vol. 1: *The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385–1569*, Oxford 2015, Oxford University Press, ss. 564+XXIII, ilustracje, mapy, tabele

Według pierwotnego zamysłu to, co stanowi pierwszy tom *The Oxford History of Poland-Lithuania* miało być zaledwie zwięzłym wprowadzeniem do historii państwa złożonego, Pierwszej Rzeczypospolitej pokazanej przez pryzmat funkcjonowania unii politycznej. Okazało się jednak, że wobec braku nie tylko studiów szczegółowych, które byłyby dziełem historyków angielskich, ale też w ogóle traktujących o polsko-litewskiej wspólnocie, jest potrzeba pełnego przedstawienia, w jaki sposób pod panowaniem dynastii jagiellońskiej stopniowo zacieśniał się polityczny związek Polski i Litwy. Na decyzję Autora, Roberta Frosta, wykładowcy na Uniwersytecie w Aberdeen, o rozszerzeniu chronologicznego zakresu monografii wpłynął także fakt, że od czasu ukazania się w roku 1919 monumentalnych, dwutomowych *Dziejów unii jagiellońskiej* Oskara Haleckiego nie zostały podjęte równie kompleksowe, lecz pozbawione uwarunkowań politycznych studia nad kształtowaniem się w latach 1385–1569 unii polsko-litewskiej. Książka, wedle słów Frosta, jest też próbą nakreślenia dziejów unii bez preferowania wkładu którejkolwiek nacji w tworzeniu jej sukcesu i bez osądzania,

a zarazem próbą przywrócenia do historii powszechnej, po latach historiograficznego zaniedbywania w krajach anglojęzycznych, największego państwa późnośredniowiecznej i wczesnonowożytnej Europy.

Siedem części monografii poprzedzają, poza wstępem, podziękowaniami, spisami map i ilustracji oraz wykazem skrótów (s. VII–XIX), wyjaśnienia zasad pisowni w języku angielskim imion i nazw geograficznych ze wschodniej Europy, zwięzła informacja na temat funkcjonujących w średniowiecznej Polsce i Litwie systemów monetarnych oraz krótkie wyjaśnienie dotyczące wykorzystanych w tekście tablic genealogicznych (s. XX–XXIII). Poszczególne części książki, które dzielą się na rozdziały (łącznie 39), to zaprezentowanie siedmiu etapów formowania się polsko-litewskiego związku zwieńczonego unią lubelską 1569 r. i powstaniem Rzeczypospolitej Polski i Litwy. Choć dla Frosta dzieło Haleckiego o unii z pewnością stanowiło istotny punkt odniesienia, inaczej niż polski historyk postrzega dynamikę funkcjonowania polsko-litewskiej unii, inaczej porządkuje zjawiska i wydarzenia kluczowe w jej trwaniu, a przede wszystkim odmiennie ją charakteryzuje. Część pierwsza książki, „Towards Union” (s. 3–57), to sam początek związku — akt krewski z roku 1385 i jego okoliczności; drugą część, „Establishing the Union” (s. 61–127), zamyka rozdział o umocnieniu unii na arenie międzynarodowej w drugiej dekadzie XV w. Jako czas kryzysu we wzajemnych relacjach zostały przedstawione wydarzenia z lat późniejszych („Crisis, 1422–47”, s. 131–195), części czwarta zaś („Consolidation and Change”, s. 199–261) i piąta („Dynasty and Citizenship”, s. 265–323) dotyczą przemian ustrojowo-społecznych zachodzących w monarchii za panowania Kazimierza Jagiellończyka. Podobnie do zmian w strukturze władzy oraz problemu konsolidacji państwa w wieku XVI, szczególnie dotyczącego Mazowsza i Prus, odnosi się część szósta, „Reform” (s. 327–402); ostatnia część, „Union Accomplished” (s. 405–494), drogę do unii lubelskiej w wieku XVI przedstawia z perspektywy unifikacji narodu politycznego. Syntezę dopełnia obszerna bibliografia (s. 495–523), słownik wybranych terminów (s. 524–526), pomocnik w postaci zestawienia nazw miejscowych użytych w książce z ich odpowiednikami w innych językach (s. 527–529) oraz poręczny indeks (s. 531–564).

Zwraca uwagę elegancka kompozycja książki, co przy chronologicznym w zasadzie wykładzie wcale nie jest oczywiste. Doskonale widać ją na przykładzie części pierwszej, o samym zawiązaniu unii w roku 1385. Na początek jest przedstawienie miejsca, w którym działa się historia — Krewa, niczym skierowanie uwagi na elementy scenografii pierwszego planu. Następnie są dwa ujęcia panoramiczne — zaprezentowanie Polski i Litwy od początku państwowego bytu, przede wszystkim ich politycznej tradycji. Po czym przychodzi kolej na rudymenty — przedstawienie motywu przewodniego. Rozdział piąty daje początek rozwojowi akcji — następuje prezentacja umowy krewskiej. Klucz do zrozumienia konceptu przedstawiania przez Frosta unii polsko-litewskiej podany został w czwartym rozdziale („On Unions”, s. 36–46). Przywołuje on rozważania badaczy na temat państwa złożonego i unitarnego oraz na temat typologii unii, szczególną uwagę poświęcając studium Georga Jellinka z roku

1882 o związkach zachodzących między państwami¹. Przypomina jego zasadnicze rozróżnienie między uniami prawnymi (realnymi) a związkami historyczno-politycznymi i w obrębie każdej kategorii rozpatruje konkretne przypadki z historii średniowiecznej i nowożytnej Europy, po to, by na początek uporządkować pojęcia. Słusznie też podnosi, że po Jellinku nikt właściwie nie zajmował się typologią unii personalnych, których tenże nie zaliczał do kategorii unii prawnych. Przegląd stanowisk badawczych odnośnie do monarchii złożonej, a przede wszystkim dywagacje niemieckiego konstytucjonalisty i politologa na temat kategorii unii, dały Autorowi metodologiczną podstawę do prezentowania dziejów unii Polski i Litwy jako studium przypadku, przy czym właściwą jego prezentację rozpoczyna ostatni rozdział pierwszej części, który poświęcony jest aktowi krewskiemu i związanym z nim kwestiom spornym.

Po zarysowaniu rozbieżności stanowisk między historykami polskimi i litewskimi, głównie w kwestii rozumienia terminu *perpetuo applicare* z dokumentu krewskiego, Autor przedstawia swój pogląd na naturę ustanowionego w latach 1385–1386 politycznego związku. Według niego dokument krewski jako układ przedmałżeński nie był aktem inkorporacji, choć stanowił przyrzeczenie przyłączenia Litwy do Polski (cokolwiek słowo *applicare* znaczyło). Podkreśla, że umowa z roku 1385 nie została zawarta między suwerennymi (we współczesnym znaczeniu) państwami, lecz między trzema stronami: litewską w osobach Jagiełły i jego pogańskich braci, Elżbietą Bośniaczką reprezentującą dynastię Andegaweńską oraz posłami występującymi w imieniu Korony Królestwa Polskiego. Stąd wątpliwa jest hipoteza Jana Adamusa, wedle której w roku 1386 miano dokonać inkorporacji bezpośredniej patrymonium własnego Jagiełły, czyli księstwa wileńskiego, ziemie zaś znajdujące się pod zarządkiem innych książąt Giedyminowiczów miały stać się lennem Korony Królestwa Polskiego². Frost zwraca uwagę na istniejące wówczas polityczne i kulturowe różnice między Polską i Litwą oraz na odmienne pojmowanie istoty państwa — w Polsce odróżniano państwo w rozumieniu abstrakcyjnym od rzeczywistej organizacji władzy, na Litwie system władzy nadal był patrymonialny. Krew, choć było umową przedślubną łączącą panujących Jagiełłę i Jadwigę Andegaweńską oraz ich władztwa, nie miało powodować unii jedynie personalnej, lecz trwalszy polityczny związek o nieokreślonej jeszcze wtedy formule (s. 57), o czym świadczy wyrażenie przez Jagiełłę w dokumencie krewskim zamiaru wieczystego przyłączenia ziem Litwy i Rusi do Korony Królestwa Polskiego (*Coronae Regni Poloniae*), a nie do Królestwa Polskiego (*Regnum Poloniae*).

Zasadniczym argumentem na rzecz odrzucenia personalnej formuły unii krewskiej jest według Autora zaangażowanie ze strony polskiej czynnika społecznego w podjęciu decyzji, komu powierzyć władzę monarszą. Ponieważ ani

¹ G. Jellinek, *Die Lehre von den Staatenverbindungen*, Berlin 1882.

² J. Adamus, *Państwo litewskie w latach 1386–1398*, w: *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego Statutu Litewskiego*, red. S. Ehrenkretz, Wilno 1935, s. 15–48.

Jadwiga, ani Jagiełło nie mieli praw dziedzicznych do tronu polskiego, musieli zostać formalnie wybrani przez społeczność polityczną Królestwa, czyli trzecią stronę w układzie z Krewa (s. 52). Nietypowo także, jak na unie personalne czy dynastyczne, bo od zawarcia traktatu, rozpoczął się związek polsko-litewski, co według kategorii Jellinka stanowiło konieczną podstawę unii prawnych. Najsilniej wybrzmiewa właśnie twierdzenie o prawnym, a nie personalnym charakterze unii oraz odrzucenie przez Frosta koncepcji wyrażanej niegdyś przez wielu polskich historyków, że w Krewie złożono obietnicę prawnego wcielenia Litwy do państwa polskiego³. Zwraca uwagę pewna niekonsekwencja w rozumowaniu Autora, który z jednej strony mocno optuje za traktatowym charakterem dokumentu z roku 1385, a jednocześnie podkreśla, że kształt związku polsko-litewskiego w chwili jego tworzenia był nieokreślony, choć strony układu były w pełni świadome swoich celów. Jeśli jest się przekonany o prawnym charakterze unii w Krewie i akcie krewskim jako traktacie, to w jego sformułowaniach należałoby chyba poszukiwać jednoznacznych treści. Z kolei traktowanie prawa królowej Jadwigi do tronu polskiego jako w takim samym w zasadzie stopniu, jak w wypadku Jagiełły opartego na elekcji, jest niedomówieniem. W rezultacie układów zawartych przez Kazimierza Wielkiego z Andegawenami, a zaaprobowanych przez reprezentantów polskiego rycerstwa, węgierska dynastia uzyskała prawo sukcesji w Polsce. Jadwiga Andegaweńska koronowana w roku 1384 była traktowana jako dziedziczka i pani naturalna Królestwa Polskiego.

Część druga, w której przedstawienie dziejów polsko-litewskiego państwa doprowadzono do roku 1422, skupia się przede wszystkim na wskazaniu tych czynników, które miały wpływ na rozwój unii i zacieśnianie się kulturalnych, prawnych oraz politycznych więzi. W trzech rozdziałach scharakteryzowana i porównana została warstwa *nobiles* Królestwa i Wielkiego Księstwa na początku istnienia unii, skrótkowo zarysowano chrzest Litwy i budowę struktury Kościoła łacińskiego, w końcu w najobszerniejszym rozdziale analizie poddano relacje między Jagiełłą i jego bratem stryjecznym Witoldem. Nadanie przez Jagiełłę pierwszego przywileju immunitetowego ochrzczonym w obrządku łacińskim bojarom (20 II 1387) ukazane zostaje jako świadomy krok władcy ku niwelowaniu różnic między polską a litewską elitą polityczną. Według Autora takie działanie stanowi dowód, że ten monarcha nie postrzegał związku dwóch swoich władztw jako unii jedynie personalnej. Interesująca jest ocena skutków decyzji Władysława Jagiełły o chrystianizacji pogańskiej Litwy w obrządku łacińskim. Z jednej strony działalność organizacyjna i intelektualna duchowieństwa polskiego prowadziła do implementacji kultury łacińskiej i kulturowego zbliżenia,

³ Robert Frost, poświęcając wiele uwagi interpretacji *applicare* z aktu krewskiego, nie mógł znać opublikowanych w 2017 r. ustaleń Waclawa Uruszczaka („*Unio regnorum sub una Corona non causat eorum unitatem*”. *Unia Polski i Litwy w Krewie w 1385 r. Studium historyczno-prawne*, Kraków 2017). Nie umniejszając wkładu Frosta do dyskusji nad interpretacją dokumentu krewskiego, przynajmniej ta część jego pracy wymaga gruntownej korekty.

ale z drugiej strony wprowadzenie katolicyzmu spowodowało w Wielkim Księstwie nowy podział polityczny i kulturowy. Wprowadzony w lutym 1387 r. na mocy przywileju Jagiełły nakaz konwersji wyznawców prawosławia na katolicyzm w wypadku zawierania małżeństw mieszanych zrodził napięcia społeczne, które wcześniej w państwie litewskim nie miały miejsca.

Wiele uwagi poświęcił Frost wzajemnym relacjom Jagiełły i Witolda jako kluczowym dla zrozumienia kształtowania się stosunków wewnętrznych oraz mającym wpływ na prowadzenie przez Jagiełłę polityki zewnętrznej. Mocniej aniżeli inni historycy podkreśla, że po ugodzie ostrowskiej (1392) stryjeczni bracia wypracowali i mimo tarć utrzymali zasady współpracy w zarządzaniu Wielkim Księstwem oraz definiowaniu relacji z Polską. Wskazuje, że działania Witolda na rzecz przebudowy systemu politycznego na Litwie poprzez centralizację państwa i konsolidację władzy w Wilnie odpowiadały również dążeniom Jagiełły i leżały w interesie obydwu Giedyminowiczów, tak jak i zachowanie unii. Wspólnie prowadzona gra służyła m.in. powstrzymaniu presji inkorporacyjnej wywieranej na Litwę przez część elity Królestwa i wpłynęła po śmierci królowej Jadwigi na ponowne określenie stosunków między unijnymi partnerami. Umowy wileńsko-radomskiej (1401) nie uważa Frost za traktat unii, a raczej, opierając się na prawie kanonicznym, za dopełnienie ugody ostrowskiej w zakresie urzędzenia władzy monarszej w Wielkim Księstwie. Twierdzenie, jakoby potwierdzony został wówczas odrębny państwowy status Litwy w obrębie unii jest według Autora anachronizmem, nie zgadza się też ze stanowiskiem wielu, że umowa z roku 1401 wprowadzała unię personalną. Wartość wypracowanego kompromisu między interesem dynastycznym Jagiełły (i Giedyminowiczów), a interesem politycznym elity ziemskiej Królestwa Polskiego pokazały najbliższe lata i zgodna współpraca polsko-litewska na arenie międzynarodowej, w tym podczas wielkiego konfliktu z państwem zakonu krzyżackiego.

W podjętej szczegółowej analizie stanowisk historyków na temat kolejnych unijnych traktatów, zawartych w 1413 r. w Horodle, pobrzmiewa przekonanie Autora, że to głównie Władysław Jagiełło wyznaczył wtedy drogę ku zacieśnieniu polsko-litewskiego związku w taki sposób, by jako monarchia złożona stanowiła ona na zewnątrz jedno ciało z jednym władcą. Wśród cennych spostrzeżeń szkockiego historyka na szczególną uwagę zasługują te dotyczące różnego pojmowania inkorporacji przez strony układu horodelskiego, w tym sugestia, by tę z 1413 r. uważać za *incorporatio minus plena*. Ważne też jest podkreślenie, że jedną z konsekwencji umowy horodelskiej było wyłączenie z jej beneficjentów bojarów prawosławnych (a nawet pominięcie ziem ruskich przy formułach inkorporacyjnych w dokumentach horodelskich), którzy przecież mieli swój udział w rozwoju monarchii Giedyminowiczów. Na koniec drugiej części zwięźle scharakteryzowana zostaje aktywna polityka zewnętrzna polsko-litewskiej monarchii i umacnianie tą drogą na arenie międzynarodowej autorytetu Jagiełły i Witolda.

Tytuł części trzeciej — „Crisis, 1422–47” — w pełni oddaje jej treść. Odnosi się do okresu w dziejach unii szczególnie burzliwego i zarazem kluczowego dla jej przetrwania, a który wśród badaczy wciąż wywołuje dyskusje. Według

Frosta zasadniczy wpływ na rozwój w tym okresie stosunków polsko-litewskich miało wprowadzenie w unii horodelskiej zasady elekcyjności tronu wielkksiążęcego. Co ciekawe, choć to wraz z narodzinami królewskich synów i następców naruszona została podstawa, na jakiej od 1413 r. opierały się stosunki między królem i Witoldem oraz między Polską i Litwą, to zaufanie i zgodna współpraca zostały przerwane, gdy Kiejstutowicz na zjeździe łuckim (1429) podchwycił ofertę korony złożoną przez Zygmunta Luksemburskiego. Autor nie zgadza się z częstym przedstawianiem tego i późniejszych sporów jako konfrontacji między polskim inkorporacjonizmem a separatyzmem litewskiej elity politycznej. Drobiazgowa analiza wydarzeń prowadzi go do wniosku, że nawet w okresie zaostrenia sporu Litwini bronili odrębności Wielkiego Księstwa, ale nie rozumianej jako niezależność suwerennego państwa, lecz równego Królestwu partnera w obrębie unii. Nie inaczej interpretuje działania Litwinów, gdy po śmierci Witolda i obiorze przez litewskich i ruskich bojarów królewskiego brata Świdrygiełły na wielkiego księcia uspioony na krótko spór przerodził się w konflikt zbrojny. Wbrew dominującej w historiografii opinii Frost stoi na stanowisku, że w czasie trwającego niemal 20 lat kryzysu Litwini nie zerwali aktów unii. Przeciwnie, nawet w roku 1440 elekcją Kazimierza Jagiellończyka na tron wileński dopełnili prawa uzyskanego na mocy traktatu horodelskiego, podczas gdy strona polska ponownie ignorowała ducha i literę unijnych traktatów, które w zakresie następstwa władzy podkreślały potrzebę dyskusji i porozumienia. Wybór i koronacja Kazimierza Jagiellończyka w Krakowie w roku 1447 zakończyły kryzys w unii, choć jeszcze na początku zasiadania na tronie polskim syna Jagiellowego Litwini podejmowali starania o usunięcie z traktatów unii zapisów, które mogły być interpretowane jako inkorporacyjne.

Właśnie od szczegółowej analizy dyskusji nad unią, którą panowie polscy i litewscy toczyli na wspólnych zjazdach w pierwszych latach królowania Kazimierza Jagiellończyka, rozpoczyna Frost kolejną część swojej monografii („Consolidation and Change”) i broni swej tezy, że zgodnie z definicją Jellinka była to unia realna. W kolejnych rozdziałach czwartej części skupia się na wydarzeniach, które znacząco wpłynęły na proces przekształcania jagiellońskiej monarchii — inkorporacji stanów pruskich w 1454 r., którą porównuje z unią Polski i Litwy, wojnie trzynastoletniej z zakonem krzyżackim, statutach nie-szawskich, które istotnie zwiększyły prawa szlacheckie oraz na procesie zmian zachodzących aż do połowy XVI w. w gospodarce wiejskiej, zarówno pod względem ekonomicznym, jak i społecznym. Szczególną uwagę poświęcił Autor temu ostatniemu problemowi, w tym ludności chłopskiej, nie tylko starannie omawiając współczesne badania, ale też porównując gospodarkę wiejską w Polsce i na zachodzie Europy.

Część piąta („Dynasty and Citizenship”) omawianej pracy koncentruje się na sprawach dynastii i jej poddanych przede wszystkim z Litwy. O ile Frost przychyliła się do niemal powszechnej, nie najlepszej opinii na temat rządów dwóch starszych synów Kazimierza Jagiellończyka — Jana Olbrachta i Aleksandra — o tyle sam Kazimierz w jego ocenie wypada lepiej. Charakterystyka systemu

rządów Jagiellowego syna i tego, jak umiejętnie korzystał z jednej z najważniejszych prerogatyw władzy – mianowania na urzędy, prowadzi Autora do słusznego wniosku, że zdołał on umocnić królewską władzę tak na szczeblu centralnym, jak terenowym. Przegląd i ocena sytuacji międzynarodowej w „Europie Jagiellońskiej” dostarcza mu argumentów na rzecz tezy, że unia polsko-litewska po 1492 r. nie była dynastyczna, jak chce ją widzieć wielu badaczy, lecz opierała się mocniejszych, bo społecznych i prawnych więziach. Słusznie odrzuca istnienie systemu państw jagiellońskich, choć szerzej nie zajmuje się kwestiami wzajemnych relacji między wszystkimi państwami znajdującymi się pod panowaniem Jagiellonów. Jednocześnie marginalizuje wpływ dynastii i stosunków w rodzie Jagiellonów na kształtowanie polityki zewnętrznej.

Podczas gdy jeden krótki rozdział piątej części poświęcony jest początkom sejmów polskiego, dwa obszernie zajmują się stosunkami wewnętrznymi i przemianami społecznymi w Wielkim Księstwie Litewskim w całym okresie jagiellońskim. Przede wszystkim dają charakterystykę litewsko-ruskiej elity, u której na podobieństwo polskiej do połowy XVI w. wykształciło się poczucie przynależności do politycznej wspólnoty („Shliakhta”, s. 291–308; „Litva”, s. 309–322). Szkoda, że Autor, któremu znana jest praca zbiorowa pt. *1413 m. Horodlės aktai (dokumentai ir tyrinėjimai) / Akty Horodelskie z 1413 roku (dokumenty i studia)*, red. J. Kiaupienė, L. Korczak (Wilnius–Kraków 2013), przemilczał w swoich rozważaniach ustalenia Edmundasa Rimšy, które osłabiają przekonanie o wpływie unii horodelskiej na przemiany społeczno-ustrojowe w Wielkim Księstwie i o zaangażowaniu prawosławnych w kształtowanie wspólnoty.

Pięć rozdziałów kolejnej, szóstej części („Reform”) stanowi rozwinięcie większości nakreślonych wyżej zagadnień, z położeniem nacisku na system władzy i kulturę polityczną w pierwszej połowie XVI w. (zwłaszcza oparte na bogatej, polskiej literaturze przedmiotu rozdziały „Nihil Novi”, s. 344–353 oraz „Parliamentary Government”, s. 354–373), ale przedstawionych głównie z perspektywy wydarzeń w Koronie. Na uwagę zasługuje stosunkowo obszerny rozdział poświęcony umowie mielnickiej, która stanowiła zapowiedź formuły unii lubelskiej z roku 1569, a więc stworzenia jednej Rzeczypospolitej – politycznej i braterskiej wspólnoty, unii nie tyle dwóch państw, co dwóch narodów (politycznych). W dwóch zaś rozdziałach scharakteryzowany został proces zacieśniania więzi wspólnotowych oraz politycznej unifikacji Mazowsza i Prus z Koroną Polską. Szczególną wagę Autor przykłada do sprawy inkorporacji Prus Królewskich, bowiem toczącą się debatę nad statusem Prus i ich mieszkańców w obrębie Korony traktuje jako odzwierciedlenie poglądów polskiej elity władzy na inkorporację i unię jako taką.

W ostatniej części („Union Accomplished”) uwaga skierowana jest na dynamikę procesu społeczno-ustrojowego w Koronie i Litwie w okresie zygmunto-wskim oraz początkowo bardzo różne pojmowanie wspólnoty i wyobrażenia na temat unii. Interesująco wypada tu zwłaszcza analiza odnoszenia się możnowładczej elity Wielkiego Księstwa do państwa i władzy, uwzględniająca pozycję panów prawosławnych. Więcej też miejsca poświęcono w końcu

zaprezentowaniu stanowiska i działań monarchy, szczególnie w czasie natężenia ruchu egzekucyjnego, oraz rosnącej, zdaniem Autora, u litewskiej szlachty świadomości charakteru polskich instytucji i koncepcji równości wobec prawa, czego kulminacją była petycja witebska z 1562 r. („Execution Achieved”, s. 446–455). Trzy ostatnie rozdziały to już przedstawienie kilkuletniej batalii o nową formułę związku Polski i Litwy, sfinalizowanej w 1569 r. na sejmie w Lublinie. Choć żadna ze stron nie osiągnęła w pełni tego, czego oczekiwała, to udało się uzgodnić ideę jednej i wspólnej Rzeczypospolitej (jako politycznej wspólnoty), słowami Autora: „the idea not of a union of realms or states, but of a fraternal union of peoples, a community of the realms”.

Do rąk czytelników trafiło dzieło, moim zdaniem, doniosłe. Można nie zgadzać się z opiniami Autora czy jego całościową koncepcją związku Polski i Litwy za Jagiellonów, ale nie można nie docenić jego znakomitej erudycji, kompetencji, oryginalności, ale też śmiałości w polemice, zwłaszcza z wybitnymi poprzednikami — Oskarem Haleckim, Mychajłem Hruszewskim (Mihajło Grušewskij), Matwiejem K. Lubawskim (Matwejj Lûbawskij). Nadkruszył bowiem niemało też zastałych w historiografiach narodowych — polskiej, litewskiej, ukraińskiej, rosyjskiej. Jego dokonaniem z pewnością jest zaprezentowanie unii Polski i Litwy na szerokim tle porównawczym. Pokazanie jej jako zjawiska typowego w średniowiecznym i nowożytnym świecie, ale jednocześnie wskazanie jej wyjątkowego, wspólnotowego charakteru (*respublica*). Ciekawym i wychodzącym poza utrwalone oceny stanowiskiem badawczym jest przekonanie Roberta Frosta, że szlachta ruska Wielkiego Księstwa Litewskiego odgrywała znaczącą rolę w budowaniu unii jako wspólnoty politycznej. Podobnie zresztą jak wskazanie, że unia i sformułowanie idei wspólnoty jest wspólnym osiągnięciem elit Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Lidia Korczak
(Kraków)

Tomasz Kempa, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń 2016, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, ss. 800, 30 il.

Tomasz Kempa, jakby podsumowując swoje dotychczasowe badania, przedstawił cenne dzieło poświęcone problemom międzywyznaniowym w ujęciu całościowym. Na wstępie Autor podkreślił, że w Wilnie miała miejsce konstruktywna polemika między przedstawicielami różnych wyznań chrześcijańskich, która miała wpływ na chrześcijan Litwy, Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a nawet Europy. Miasto było otwarte na różne idee i nimi dzielili się mieszczanie oraz szlachta.

Opisując, jak wyglądało Wilno do połowy XVII stulecia, Autor w oparciu o badania naukowców nie tylko polskich fragment poświęcił (s. 42–43) także